

Iseseisvusmanifesti sünd

Ago Pajur

Juhan Kuke käsitsi kirjutatud manifesti mustand.
– Eesti Rahvusväeosade Album. III. Tallinn, 1938, lk. 15.

Eesti omariikluse sünd inspireeris 1920.–30. aastatel mitmeid kunstnikke. Nende töödest sai kõige tuntumaks vast Maximilian Maksolly maal, mis kujutas iseseisvuse väljakuulutamist 24. veebruaril 1918 Tallinnas: tulevase Eesti Panga saal on inimesi (alates töölistest ja soldatitest ning lõpetades ülikondades hääride ja kübarates daamidega) tulvil; nende tähelepanu keskmes seisavad väikesel poodiumil Päästekomitee liikmed ja Konstantin Päts loeb ette iseseisvusmanifesti; tagaplaanil asuvatest kõrgetest akendest tulvav valgus annab toimuvale helge ja piduliku koloriidi. Kindlasti oli Maksolly maal meeleolukas ja huvitav, kuid... kujutatu leidis aset üksnes kunstniku vaimusilmas. 1933. aastal üllitatud almanahhis lisati maali reproduktsioonile toimetusepoolne üpris terav kommentaar: “Ajaloovõltsimine! Kunstnik Maksolly maal iseseisvuse väljakuulutamisest Päästekomitee poolt Tallinnas 24. veebr. 1918, mida tegelikult sel kujul pole olnud.”¹ Laskumata vaidlusse selle üle, kas maksab kunstniku nägemust ajaloovõltsimiseks nimetada, tuleb tunnistada, et sellist sündmust pole tõepoolest kunagi toimunud.

Milline oli siis tegelikkus? Esmapilgul näib iseseisvumise teema olevat põhjalikult läbi uuritud, kuid süvenemisel selgub, et meie teadmised sellest, kuidas Eesti Vabariigi väljakuulutamine aset leidis, on piiratud, ning kirjjasõnas esineb tõsisid lünki ja vastuolusid.

Parima ülevaate nondest sündmustest leiame mitte asjaosaliste mälestustest ega ajaloolaste uurimustest, vaid ilukirjandusest – Jaan Krossi romaanist “Tabamatus”. Seega tuleks ajaloolastel pöörata omariikluse sünni temaatikale jätkuvalt tähelepanu. Muidugi pole mõeldav anda kogu iseseisvumisprotsessist ülevaadet ühes artiklis. Seetõttu vaadeldakse järgnevatel lehekülgedel ainult üht iseseisvumise tahku, otsides vastust iseseisvusmanifestiga seotud küsimustele: kuidas valmis manifesti tekst, kus toimus selle väljakuulutamine ning kelle poolt manifest trükiti.

Manifesti koostamine

Vaatamata enamliku režiimi järk-järgulisele karmistumisele said Eesti rahvuslikud ringkonnad kuni 1918. aasta jaanuari lõpuni tegutseda suhteliselt vabalt. Murdepunktiks kujunes 27. jaanuar,^{*} mil enamlased käivitasid ulatuslikud repressioonid ja katkestasid Eesti Asutava Kogu valimised. Sellest alates muutusid Maanõukogu ja Maavalitsuse liikmete kogunemised võimatuks ning poliitikud, kes seni olid iseseisvuse väljakuulutamisel teinud panuse Asutavale Kogule, pidid otsima uusi teid.

Nüüd kujunesid rahvusliku liikumise keskuseks Tallinna Eesti Haritlaste Klubi tagasihoidlikud ruumid “Estonia” teatri ülakorrusel. Teeklaasi või malelaua taga istudes arutasid

¹ Tähisted: Eesti ajakirjanike iseseisvuspäeva almanak. Tallinn, 1933, lk. 21.

* Kuni 31. jaanuarini (k.a.) on kuupäevad antud vana, alates 1/14. veebruarist – uue kalendri järgi.

rahvuslikud liidrid, kel jätkus söakust ohtu trotsides nõupidamistele ilmuda, olulised päevasündmused läbi ja kaalusid tulevikuperspektiive. Ühel niisugustest koosolekutest otsustati saavutada iseseisvus “revolutsioonilisel teel”.² Selleks peeti vajalikuks koostada rahvale adresseeritud iseseisvusmanifest ning kuulutada see avalikult välja esimesel sobival võimalusel ja paigas, kus õnnestub võim enamlastelt üle võtta.

Iseseisvusmanifesti koostamiseks valiti komisjon, kuid selle koosseisu ja loomise aja suhtes valitseb segadus. Komisjoni moodustamise aja osas jääb kirjandusest mulje, nagu sündinuks komisjon juba jaanuaris. Aleksander LooRING on iseseisvusmanifesti väljatöötamise algust seostanud rahvuslike jõudude nõupidamisega 1. jaanuaril 1918, kui valiti erakondadevaheline büroo Eesti iseseisvuse deklaratsiooni väljatöötamiseks.³ Tegelikult puudub nimetatud “bürool” igasugune otsene seos manifestiga; tema töö tulemuseks oli 5. jaanuaril ajakirjanduses avaldatud Maanõukogu vanematekogu seletuskiri. Mis puutub komisjoni koosseisu, siis on kirjanduses enamasti nimetatud kolme meest: Juhan Kukk, Jüri Jaakson ja Ferdinand Peterson.⁴ Neist kolmest kuulus sinna kindlalt aga ainult Maavalitsuse rahandusosakonna juhataja Juhan Kukk. Viimase mälestuste kohaselt olid komisjoni liikmeteks ka Karl Ast, Jüri Jaakson, Aleksander Veiler, Jüri Vilms jmt.⁵

Siinkohal tuleks tsiteerida 18. veebruaril Haritlaste Klubis toimunud järjekordse nõupidamise protokoll, milles on kirjas: “Harutatakse Eesti iseseisvuse manifesti projekti. Manifesti alusjooned kiidetakse ühel häälel häaks. Tema lõpulikuks redakteerimiseks valitakse komisjon herradest Kukk, Jaakson, Ast, Vilms, kes oma töö juba järgmiseks päevaks valmis peavad tegema.”⁶

Tsiteeritud protokollist on hiljem tehtud kaks kaheldavat järeldust: 1) nagu oleks nimetatud koosolekuks olnud manifesti algtekst juba valmis, ning 2) nagu oleks manifesti lõplik tekst saanud Maapäeva vanematekogu heakskiidu “järgmisel päeval”, s.o. 19. veebruaril.⁷ Esimest järeldust on raske päriselt ümber lükata, kuid kahtluse alla seada tuleks see ometi. Kas sõnastus – arutatakse manifesti projekti ja manifesti alusjooned kiidetakse heaks – peab tingimata tähendama mingisuguse algteksti olemasolu? Ehk tuleks selles näha hoopiski tulevase manifesti kõige üldisemate põhimõtete paikapanekut? Ning sellisel juhul tuleks oletada, et 18. veebruari koosolekul ei kiidetud heaks esialgset versiooni, vaid alles otsustati manifesti koostama hakata. Selle arvamuse kasuks näib viitavat ka valitud komisjoni koosseis, mis sarnaneb üldjoontes Kuke mälestustes esinevate nimedega (puudub vaid Veiler, kuid tema nähtavasti ei osalenudki komisjoni tegevuses).

Kui esimene järeldus tekitab ainult kahtlusi, siis teine on kindlalt väär. Manifesti ei kiidetud heaks 19. ega isegi 20. veebruari koosolekul. Seda tõestavad esmajooned ajakirjanik Johan Juhtundi mälestused. Juhtund saabus 20. veebruari öhtul Tallinnasse 1. Eesti polgu juhtkonna ettepanekuga: sõitku rahvuslikud liidrid Haapsallu ja kuulutagu polgu kaitse all Eesti iseseisvaks. Pärast mõningaid eksirännakuid pealinna tuntud tegelaste enamasti tühjade elupaikade uste taga jõudis Juhtund Haritlaste Klubisse, kus tegi oma sõidu eesmärgi teatavaks ning avastas oma üllatuseks, et kohe pole võimalik Haapsallu sõita: “ja väga kentsakal põhjusel – nimelt pole manifest veel lõplikult redigeeritud. [– – –] Koosolek lõpeb sellega, et otsustatakse järgmisel hommikul samas kohas kokku tulla manifesti vastu võtma [– – –]”.⁸

² Iseseisvuse saabumine. – Vaba Maa 24.02.1933.

³ A. LooRING. Eesti riigi sünd. Tartu, 1939, lk. 224–225; A. LooRING. Jüri Vilmsi tegevusest 1918. aastal ja surmast. – Jüri Vilms mälestustes (Koostanud Hando Runnel). Tartu, 1998, lk. 333.

⁴ E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. Stockholm, 1964, lk. 235; Elmar Järvesoo. Kuidas sündis Eesti Iseseisvuse Manifest. – Kodumaal ja võõrsil: ÜS Liivika koguteos. Toronto, 1965, lk. 177.

⁵ J. Kukk. Kuidas Eesti iseseisvuse manifest sündis. – Vaba Maa 24.02.1919.

⁶ Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn, 1938, lk. 13; A. LooRING. Jüri Vilmsi tegevusest 1918. aastal ja surmast. – Jüri Vilms mälestustes (Koostanud Hando Runnel). Tartu, 1998, lk. 334.

⁷ A. LooRING. Eesti riigi sünd. Tartu, 1939, lk. 226; Eesti ajalugu: Kronoloogia. Tallinn, 1994, lk. 137.

⁸ J. Juhtund. Kõik eesti rahvale... – Jüri Vilms mälestustes (Koostanud Hando Runnel). Tartu, 1998, lk. 375.

Sellest, et manifesti algteksti arutati Haritlaste Klubis alles 20. veebruari õhtul ning selle lõplik vastuvõtmine sündis 21. veebruari ennelõunal, kõnelevad ka Maanõukogu liikme Hugo Kuusneri ja Eesti Maarahva Liidu organisatori August Jürmani mälestused.⁹

Seega võib üsna suure kindlusega väita, et 18. veebruari koosoleku protokoll ei kõnele tõepoolest mitte valmisoleva manifesti teksti heakskiitmisest, vaid üksnes otsusest seesugune manifest koostada. Ühtlasi tuleb oletada, et manifesti teksti väljatöötamiseks loodud komisjoni kuulusid Juhan Kukk, Jüri Jaakson, Karl Ast ja Jüri Vilms.

Kuna koosolekute korraldamist peeti liialt ohtlikuks, siis sai Kukk komisjonilt volituse töötada välja manifesti esialgne kava. Kukk kirjeldab manifesti valmimist järgmiselt: "Manifesti tekst valmises järkjärgult. Ei võinud ju põrandaalusena kunagi pikemaks ajaks rahu-likult töö juure jääda. Üksikuid lauseid tuli mitu korda ümber redigeerida ja üksikuid osi ümber kirjutada. Teksti kirjutasin lahtistele kaustikulehtedele, millest iga lehte isekohas hoidsin, et uute läbiotsimiste puhul manifest tervikuna mitte enamlaste kätte ei satuks."¹⁰

Sündmuste edasist käiku on valgustanud Kuke kolleeg, Maavalitsuse tehnikaosakonna juhataja Ferdinand Peterson (Petersen), kes kõneleb oma mäletustes Kuke poolt koostatud teksti arutelust.¹¹ Esiotsa võib jääda ekslik mulje, nagu käiks jutt 19. veebruari koosolekust, sest paralleelselt manifestiga käsitleb Peterson Päästekomitee loomist, kinnitades, et just tema ettepanekul valiti sellesse Konstantin Konik. Siinkohal tuleks aga meenutada, et ehkki Eestimaa Päästmise Komitee

moodustati tõepoolest Haritlaste Klubis 19. veebruaril, kuulusid selle algkoosseisu Jüri Vilms, Konstantin Päts ja Juhan Kukk. Seejuures arvati kaks viimast, kes koosolekul ei osalenud, Päästekomitee koosseisu tagaselja. Alles "hiljem" (20. veebruari koosolekul) esines Kukk enesetaandusega ja asendati Konikuga.¹² Järelikult, kui Peterson kõneleb Koniku arvamises Päästekomiteesse, saab jutt olla just 20. veebruari koosolekust. Peterson kinnitab, et koosolekul ettekantud manifesti variant "oli üldsõnaline ja rohkem nagu meeleoluline lendleht", ning kuna asjaosalised tegid mitmeid muudatusettepanekuid, valiti samas kolmeliikmeline komisjon – J. Kukk, F. Peterson, J. Jaakson – teksti lõplikuks redigeerimiseks.¹³ Just seda komisjoni on ajalookirjanduses kõige sagedamini meenutatud, kuid – nagu näha – moodustati see mitte manifesti koostamiseks, vaid selle viimistlemiseks.

Petersoni meenutuste järgi lahkus Jaakson koosolekult enne selle lõppu ning jäi seetõttu redaktsioonikomisjoni tegelikust tööst kõrvalle. Peterson ja Kukk läinud aga Haritlaste Klubist Kuke korterisse, kus manifesti tekst omandas lõpliku kuju: "Kaalusime sõnu ja lauseid, nii et manifest väljendaks eesti rahva püüdlusi, oleks kooskõlas rahvaesindajate enamuse seisukohtadega, et mõtted ja väljendused oleksid selged ega võimaldaks edaspidi väärtõlgitsemist."¹⁴ Tagantjärele on küll kaheldud, kas Kuke "põrandaaluse" staatus ikka lubas tal koju sellist tööd tegema minna,¹⁵ kuid välistada säärast võimalust ei maksaks.

Niisiis järeldeb mitmetest mälestustest, et iseseisvusmanifest valmis alles 21. veebruari hommikul. Mõni tund hiljem Haritlaste Klu-

⁹ A. Jürman. Kuidas Eesti iseseisvus väljakuulutati. – Kümme esimest aastat 1918–1928: Eesti iseseisvuse 10-aastapäeva mälestusi ja nähteid. Tallinn, 1928, lk. 23–26; H. Kuusner. Eesti iseseisvaks kuulutamine Pärnus 23. veebruaril 1918. – Tähised: Eesti ajakirjanike iseseisvuspäeva almanak. Tallinn, 1933, lk. 19–22; H. Kuusner. Eesti iseseisvuse väljakuulutamise Pärnus. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn, 1938, lk. 61–64.

¹⁰ J. Kukk. Iseseisvuse manifesti saamisluu. – Eesti iseseisvuse tähistel: Eesti Vabariigi 13. aastapäeval. Tallinn, 1931, lk. 19.

¹¹ F. Petersen. Mälestusi ja tähelepanekuid. Tallinn, 2001, lk. 160–167.

¹² A. Looing. Eesti riigi sünd. Tartu, 1939, lk. 226–227.

¹³ F. Petersen. Mälestusi ja tähelepanekuid. Tallinn, 2001, lk. 162.

¹⁴ F. Petersen. Mälestusi ja tähelepanekuid. Tallinn, 2001, lk. 163.

¹⁵ E. Järvesoo. Kuidas sündis Eesti Iseseisvuse Manifest. – Kodumaal ja võõrsil: ÜS Liivika koguteos. Toronto, 1965, lk. 178.

bis toimunud järjekordsel koosolekul kiideti see heaks.¹⁶ Kes ja mil määral sellel koosolekul manifesti teksti arutasid, on teadmata, kuid ilmselt lisati just nüüd manifestile allkiri “Eesti Maapäeva Vanemate Nõukogu”, sest Petersoni väitel jätnud nemad Kukega selle tegemata, eeldades, et allakirjutajateks saavad olema Päästekomitee liikmed.¹⁷

Kui eelöeldu võimaldab veidi täpsustada manifesti valmimisloogu, siis üks olulisemaid küsimusi – keda tuleks pidada iseseisvusmanifesti autori(te)ks? – jääb endiselt vastuseta. Ühelt poolt ütleb ju Peterson üheselt, et Kuke esialgne projekt “oli üldsõnaline ja rohkem nagu meeleoluline”, andes mõista, et redaktsioonikomisjonil, s.o. Petersonil endal, tuli teha veel hulk tööd.¹⁸ Teisalt on Kukk rõhutanud oma rolli manifesti teksti koostamisel, väites, et tema poolt valmistatud algeelnõu kiideti koosolekul täielikult heaks.¹⁹ Huvitav on siinkohal märkida, et Kuke poolt kirjutatud manifesti algeksemplari fotokoopiat avaldati 1920.–30. aastatel korduvalt (vt. illustratsioon 1).²⁰ Paraku lubab tollane trükikvaliteet näha küll rohkearvulisi parandusi, kuid ei võimalda lugeda mahatõmmatud algteksti.

Teadmata on seegi, milliseid juhtnööre manifesti koostamiseks anti Kukele 18. veebruari koosolekul ning kui suurel määral mõjutasid manifesti varasemad samalaadsed dokumendid. Polnud ju manifest kaugeltki esimene dokument, milles kõneldi Eesti iseseisvumisest. Iseseisvusmanifestile eelnesid Gustav Suitsu poolt 1917. aasta lõpus koostatud memorandum “Eesti Töövabariik”, ajalehe Eesti Sõjamees 5. jaanuari numbris ilmunud Maanõukogu vanematekogu seletuskiri “Ise-

seisev Eesti rahvariik” ning Lääne-Euroopasse läkitatud välisdelegatsiooni liikmetele kaasa antud märgukiri.²¹

Kõik need dokumendid olid üksteisega tihedalt seotud ning üksteisest välja kasvanud.²² Kõigis kolmes rõhutati vajadust kuulutada Eesti lähiajal iseseisvaks vabariigiks ning tehti tulevase omariikluse kindlustamisel panus rahvusvaheliselt garanteeritud neutraalsedele. Sellega seoses nõuti Saksa ja Vene sõjavägede kohest väljaviimist Eesti aladelt (väga jõuliselt kinnitati, et eesti rahvas on Saksa okupatsioonivägede Eestisse tuleku vastu), sõjaliste rajatiste püstitamise keelustamist ja Eesti rahvusliku sõjaväe vähendamist miinimumini. Ühtlasi kõneldi vajadusest tagada Eesti esindajatele õigus osaleda tulevasel ülemaailmsel rahukongressil ning teostada Eestis mõne erapooletu riigi järelevalve all rahvahääletus “oma riikliku ärarippumatusse või mõne teise riigiga liitumise küsimuse lõpuliuku otsustamiseks”. Nimetatud ühistele seisukohtadele lisandus esseeride märgukirjas ja välisdelegatsiooni memorandumis nõudmine anda tulevikus kõigile Eesti vähemusrahvustele kultuurautonoomia.

Kõrvutades iseseisvusmanifesti nimetatud kolme dokumendiga, näeme, et püsima on jäänud Eesti iseseisvaks kuulutamise, rahvusvahelise erapooletuse, Eesti sõjaväe vähendamise ja vähemusrahvuste kultuurautonoomia põhimõtted. Uuena lisandus manifesti päevapoliitiliste ülesannete loetelu: kindlustada kodanike võrdõiguslikkus, kehtestada laialdased kodanikuõigused, seada sisse kohtuasutused, vabastada poliitvangid, taastada demokraatlikult valitud omavalitsusasutused, valmistada

¹⁶ J. Juhtund. Kõik eesti rahvale... – Jüri Vilms mälestustes (Koostanud Hando Runnel). Tartu, 1998, lk. 376; H. Kuusner. Eesti iseseisvaks kuulutamine Pärnus 23. veebruaril 1918. – Tähised: Eesti ajakirjanike iseseisvuspäeva almanak. Tallinn, 1933, lk. 19–22.

¹⁷ F. Petersen. Mälestusi ja tähelepanekuid. Tallinn, 2001, lk. 164.

¹⁸ F. Petersen. Mälestusi ja tähelepanekuid. Tallinn, 2001, lk. 162.

¹⁹ J. Kukk. Kuidas Eesti Iseseisvuse Manifest sündis. – Jüri Vilms mälestustes (Koostanud Hando Runnel). Tartu, 1998, lk. 384.

²⁰ Päevaleht 24.02.1928, 24.02.1938; Eesti Rahvusväeosa Album III. Tallinn, 1938, lk. 15.

²¹ Eesti Töövabariik: Eesti Sotsialistide-Revolutsionäärade Partei märgukiri Eesti iseseisvuse küsimuses. Kokku seadnud Gustav Suits. Tallinn, 1918; Eesti Sõjamees 05.01.1918; A. Piip. Tormine aasta: Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis. Tartu, 1934, lk. 96–98.

²² E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. Stockholm, 1964, lk. 234; A. Piip. Iseseisvuse esipäivilt. – Iseseisvuse tuleku päivilt. Tartu, 1923, lk. 44.

ette seaduseelnõud “maaküsimuse, töölisteküsimuse, tootlusasjanduse ja rahaasjanduse küsimuste lahendamiseks”. Kõige olulisemaks muudatuseks oli asjaolu, et manifest ei maininud rahvahääletust. Ilmselt võiks selles näha Eesti täieliku suveräänsuse põhimõtte võidulepääsu – igasugustele võimalikele riikide liitudele eelistati täielikku iseseisvust.

Järelkult tuleks iseseisvusmanifesti pidada kompilatsiooniks juba varem avaldatud seisukohtadest ja vähemtähtsatest päevapoliitilistest ülesannetest, kusjuures niisuguse kompilatsiooni ainuautorit oleks mõttetu otsida. Kahtlemata oli manifesti sünniloos oluline roll nii Juhan Kukel kui ka Ferdinand Petersonil, aga samavõrra kõigil teistelgi tollastel rahvuslikel liidritel. Seega oli ennekõike tegemist kollektiivse loominguga.

Manifesti väljakuulutamise katsed

Pärast manifesti valmimist tuli leida võimalus selle avalikuks väljakuulutamiseks. Kuna Tallinn selleks ei sobinud (enamlaste võim oli liiga tugev), seonduisid lootused Haapsaluga, kus asus rahvusmeelne 1. Eesti polk. Kuigi enamlaste mõju oli siingi järk-järgult kasvanud, jäi rahvuslik meelsus polgus siiski püsima. Polguülem polkovnik Ernst Pödder sai 20. veebruaril kindlad teated Saksa vägede pealetungi algusest ning läkitas viivitamatult Tallinnasse Johan Juhtundi ülesandega tuua kaasa keegi rahvuslikest liidritest, kes kuulutaks Haapsalus välja Eesti iseseisvuse.

20. veebruari õhtusel koosolekul Haritlaste Klubis otsustati saata järgmisel päeval Haapsallu Maanõukogu esindajad.²³ Järgmisel päeval kogunesid asjaosalised – Päästekomitee liikmed Konstantin Päts ja Jüri Vilms, Läänemaa maavalitsuse esimees Aleksander

Saar ning Johan Juhtund – veterinaar Karl Sarali korterisse, kuhu neile auto järele tuli. Auto oli saadud Eestimaa Toitluskomiteest ning Toitluskomitee volitused olid ka sõitjatel, et võimalikest kontrollimistest puhtalt välja tulla.

Haapsallu sõidu katsest on kirjutatud mitmetes mälestustes.²⁴ Tallinnast lahkuti mööda Paldiski maanteed ning sõideti läbi Keila, Vasalemma ja Padise. Vaatamata külmale, hangedele ning ebameeldivale kohtumisele revolutsiooniliste madrustega jõuti läbida umbes 2/3 teest. Kuijõe mõisa juures kohtuti aga 1. Eesti polgu sõduritega, kes kinnitasid, et juba hommikul marssisid Haapsallu sisse Saksa väeosad. Muutunud olukorras kaotas edasisõit mõtte ning auto pöörati ringi. Veel kord tuli sõitjatel läbi elada ehmatas, kui Keila raudteejaamas satuti madruste ja punakaartlaste sekka, kes olid teel Haapsallu “kontrrevolutsioonilist Eesti polku laiali peksma”. Siiski läks selgi korral õnneks ning õhtupimeduses jõuti tagasi pealinna. Kavatus oli nurjunud, kuid asjaosalised elu ja tervise juures ning tulvil otsustavust alustatu kuskil mujal lõpule viia.

Vaatamata Päästekomitee liikmete ebaõnnele võib väita, et just 21. veebruaril ja nimelt Haapsalus proklameeriti esmakordselt Eesti iseseisvust. Seda tegi 1. Eesti polgu ülem E. Pödder, kes asus otsustavalt tegutsema kohe pärast Juhtundi ärasõitu Tallinnasse. 20. veebruari õhtul arreteeriti rahvusmeelsete ohvitseride ja sõdurite poolt kohalikud enamlikud liidrid ning desarmeeriti linna jõudnud Noarootsi kahuripatareide meeskonnad ja Vormsi surmapataljoni rood.²⁵ Samal ajal toimus polgu staabis Läänemaa maavalitsuse, Haapsalu linnavalitsuse ja polgu ohvitserkonna esindajate nõupidamine, mis otsustas: juhul kui Maa-

²³ A. Jürman. Kuidas Eesti iseseisvus väljakuulutati. – Kümme esimest aastat 1918–1928: Eesti iseseisvuse 10-aastapäeva mälestusi ja nähteid. Tallinn, 1928, lk. 23–26; J. Juhtund. Kõik eesti rahvale... – Jüri Vilms mälestustes (Koostanud Hando Runnel). Tartu, 1998, lk. 374.

²⁴ J. Juhtund. Kõik eesti rahvale... – Jüri Vilms mälestustes (Koostanud Hando Runnel). Tartu, 1998, lk. 376; K. Päts. Mälestusleht. – Jüri Vilms mälestustes (Koostanud Hando Runnel). Tartu, 1998, lk. 386–391; A. Saar. Katse Eesti iseseisvust Haapsalus välja kuulutada. – K. Päts. Tema elu ja töö: kaasaeglaste mälestusi. Tallinn, 1934, lk. 198–199.

²⁵ Kindral E. Pödder'i mälestusi. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn, 1938, lk. 8–9; E. Pödder. Eesti rahvuslised väeosad. – Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt I. Tallinn, 1927, lk. 198–200.

nõukogu esindajad hommikuks ei saabu, tuleb tegutseda omavalitsuste ja polgu nimel.²⁶

21. veebruari hommikul kell 8 marssisid Haapsallu Saksa eelüksused major Steffensi juhtimisel. Kohtumisel Steffensiga deklareerisid polkovnik Pödder ja teda saatev Karl-August Hindrey, et Eesti on iseseisev riik ja loeb end käimasolevas Vene–Saksa sõjas erapooletuks.²⁷ Hindrey mälestuste kohaselt käsutas polkovnik Pödder pärast kokkuleppe sõlmimist Eesti “soldatid turu peale kokku” ja “pidas neile kõne Eesti iseseisvast riigist”.²⁸ Tõenäoliselt piirdus Pödder üksnes kõnega, sest iseseisvuse väljakuulutamiseks polnud polguülemal volitusi.

Sisuliselt vastas Haapsalus toimunu täielikult rahvuslike liidrite kavatsustele. Vormiliselt oli asi keerukam, sest ühelt poolt polnud Eesti iseseisvust selleks hetkeks veel avalikult välja kuulutatud, kuid teisalt valmis samal päeval 21. veebruariga dateeritud manifest, millega kuulutati Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks “tänaest peale”.

Äpardunud Haapsalu-sõidult naasnud Päästekomitee otsustas võtta ette uue reisi. Selle eesmärk jäi endiseks – kuulutada välja Eesti Vabariik –, kuid sihtpunktiks sai sedapuhku Tartu.²⁹ Tartu näis olevat igati loogiline valik – oli ju Tartu näol tegemist nii Eesti rahvusliku ja vaimse keskpunktiga kui ka suuruselt teise linnaga; lisaks võidi loota Tartus paikneva Eesti Tagavarapataljoni toetusele. Ning kuigi Päästekomitee liikmed seda veel ei teadnud, oli enamlaste võim Tartus 21. veebruaril langenud.³⁰

22. veebruar kulus Tartu-sõidu ettevalmistusteks. Päästekomitee sidemees Aleksander Veiler leidis sobiliku auto – Peeter Suure Merekindluse ehitusvalitsuse oma – ja autojuhi, endise koolivenna, ning lubas Pätsi, Vilmsi ja Koniku, kes ettevaatlikkusest lahkusid Tallinnast jalgsi (mööda Narva maanteed), linna piiril auto peale korjata. Kuid just samal päeval jõudsid Tallinna enamlasteni, kes seni olid pidanud kõiki jutte sakslaste pealetungist provokatsiooniks, kindlad teated Saksa regulaarvägede lähenemisest. Sellele reageeriti valve tõhustamisega. Nii linnas kui ka linna ümbruses tugevdati patrulle ning kõik sõidukid võeti range kontrolli alla. Seetõttu läks Veileri missioon nurja ning tal jäi üle vaid Päästekomitee liikmed tagasi kutsuda, enne kui need enamlaste kätte langevad.³¹

Seejärel otsustati saata manifesti tekst korraga mitmesse suuremasse linna, lootuses, et kuskil ikka selle ettelugemine õnnestub. Mälestustes on sihtpunktidenä nimetatud Tartut, Pärnut, Viljandit, Paidet ja Haapsalut (viimane näib olevat loetelus ülearune).³²

Manifesti Tartusse toimetamise katsest on teateid napilt. Erinevatel andmetel said vasta-va ülesande kas Peeter Pöld või Karl Ast või – kõige tõenäolisemalt – mõlemad. Arvatavasti sõitsid nad eraldi, vähendamaks sissekukkumise võimalusi, kuid Jõgevalt kaugemale ei pääsenud kumbki. 23. veebruari õhtuks jõudsid Jõgevale Saksa väed, lõigates raudteeühenduse Tartuga läbi. Karl Ast oli sunnitud tema käes olnud manifesti Jõgeval hävitama ning vaevalt ka Peeter Põllu valduses oleva eksem-

²⁶ Kindral E. Pödder'i mälestusi. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn, 1938, lk. 14; H.Rk. [Karl-August Hindrey]. Sakslaste sissetulek Haapsalusse. – Päevaleht 24.02.1919.

²⁷ Kindral E. Pödder'i mälestusi. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn, 1938, lk. 14; O. Kurvits. 1. Eesti polk Eesti iseseisvuse väljakuulutamisel Haapsalus. – Vabadussõja Tähistel 1937, nr. 2, lk. 55.

²⁸ H.Rk. [Karl-August Hindrey]. Sakslaste sissetulek Haapsalusse. – Päevaleht 24.02.1919.

²⁹ V. Päts. Iseseisvuse manifesti avaldamine. – K. Päts. Tema elu ja töö: Kaasaeglaste mälestusi. Tallinn, 1934, lk. 200; K. Päts. Mälestusleht. – Vaba Maa 24.02.1919; A. Veiler. Kuidas põranda all tööd tehti. – Vaba Maa 24.02.1919.

³⁰ E. Meos. Eesti tagavarapataljon ja temaga ühenduses olevad sündmused 1917–1918. Tartu, 1928, lk. 88–95; Postimees 22.02.1918, 01.03.1918.

³¹ V. Päts. Iseseisvuse manifesti avaldamine. – K. Päts. Tema elu ja töö: Kaasaeglaste mälestusi. Tallinn, 1934, lk. 200; A. Veiler. Kuidas põranda all tööd tehti. – Vaba Maa 24.02.1919; A. Looring. Eesti riigi sünd. Tartu, 1939, lk. 230; K. Päts. Iseseisvuse esimesed tunnid. – Konstantin Päts: Minu elu – mälestusi ja kilde eluloost (Koostanud Hando Runnel). Tartu, 1999, lk. 104–106.

³² A. Veiler. Kuidas põranda all tööd tehti. – Vaba Maa 24.02.1919; J. Kukk. Kuidas Eesti iseseisvuse manifest sündis. – Vaba Maa 24.02.1919.

lari saatus teistsuguseks kujunes. Igatahes jäi iseseisvus Tartus välja kuulutamata.³³

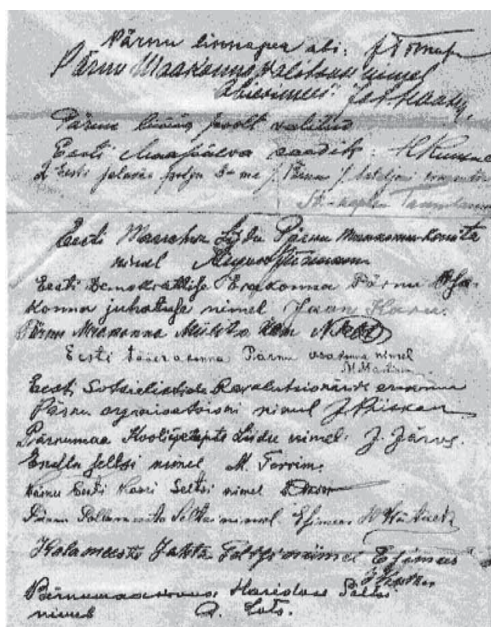
Manifesti väljakuulutamine... ...Pärnus

20. veebruari koosolekul Haritlaste Klubis tegi Pärnust saabunud August Jürman ettepaneku: "...kui teil mujal korda ei peaks minema iseseisvuse manifesti välja kuulutada, siis tulge Pärnu, seal meie enamlasti nii väga ei karda ja võime manifesti välja kuulutada."³⁴ Ettepanek jäeti reservi, juhaks kui kavandatud Haapsalu-sõit peaks ebaõnnestuma. Vahe-tult enne väljasõitu ütles Päts teisele Pärnu mehele Hugo Kuusnerile: "Kui meil ei peaks Haapsalus õnnestuma, siis peate teie manifesti kuulutama välja Pärnus."³⁵ Nii Jürman kui Kuusner lahkusid aga Tallinnast enne, kui Haapsalu sõidu tulemused olid selgunud.

Samal ajal, kui Jürman ja Kuusner Tallinnas viibisid, toimus Pärnus võimu üleminek rahvuslaste kätte. 20. veebruari õhtul said seal-sed enamlasted ärevaid teateid – lisaks lõuna poolt linnale lähenevatele Saksa vägedele maabus Muhumaalt pealetungi alustanud Saksa rünnakukolonn Virtsu piirkonnas. Seepeale algas enamlaste ja Vene väeosade põgenemine. 22. veebruari hommikul andis Pärnu Eesti Pataljoni (2. Eesti polgu III pataljon) ülem staabikapten Feliks-Johannes Tannebaum oma päevakäsus teada, "et kogu täidesaatev võim Pärnu linnas ja maakonnas on Pärnu Eesti pataljoni kätte üle läinud".³⁶

Samal õhtul toimus "Endlas" rahvakoosolek, kus kõnelesid mitmed kohalikud tegelased.³⁷ Äsja Tallinnast saabunud A. Jürman

andis ülevaate pealinnas saadud muljetest ning teatas, et Maanõukogu vanematekogu on koostanud manifesti, millega kuulutatakse välja iseseisev demokraatlik Eesti Vabariik. Kuulajad võtsid vastu resolutsiooni: "Koosolek tunnistab, et enamlaste täidesaateva komitee valitsuse langemine Pärnus Eesti rahva tahtmisel sündinud on ja tervitab Eesti iseseisvuse väljakuulutamist Eesti maapäeva vanematekogu poolt ning peab tarvilikuks erapooletu seisukoha võtmise kõikide välisriikide vastu."³⁸ Pole teada, et kuskil mujal Eestis oleks rahvakoosolek andnud hinnangu iseseisvuse väljakuulutamisele. Kuid olulisem oli alles ees...

24. veebruaril 1918 Pärnus koostatud akt Eesti Vabariigi iseseisvuse väljakuulutamise kohta. ERA 31-6-58-7

³³ F. Petersen. Mälestusi ja tähelepanekuid. Tallinn, 2001, lk. 164; A. Looring. Eesti riigi süünd. Tartu, 1939, lk. 230.

³⁴ A. Jürman. Kuidas Eesti iseseisvus väljakuulutati. – Kümme esimest aastat 1918–1928: Eesti iseseisvuse 10-aastapäeva mälestusi ja nähteid. Tallinn, 1928, lk. 23–26.

³⁵ H. Kuusner. Eesti iseseisvuse väljakuulutamine Pärnus. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn, 1938, lk. 62.

³⁶ Pärnu Eesti Pataljoni: 2-se Eesti Polgu 3-nda pataljoni ajalugu. Koostanud reservkapten Lucius Treiberg, lk. 23–30. (Käskiri – KM KA Fond 230 M 18:1)

³⁷ O. Kask. Eesti Vabariigi väljakuulutamine Pärnus. – Vaba Maa 26.02.1919; Pärnu Eesti Pataljoni: 2-se Eesti Polgu 3-nda pataljoni ajalugu, lk. 31.

³⁸ A. Jürman. Kuidas Eesti iseseisvus väljakuulutati. – Kümme esimest aastat 1918–1928: Eesti iseseisvuse 10-aastapäeva mälestusi ja nähteid. Tallinn, 1928, lk. 23–26.

23. veebruari pärastlõunal ilmus H. Kuusneri korterisse keegi “lüheldase kasvuga vanapoolne härra, poolkasukas seljas, siledaks aetud näoga”, kelles korteriperemees tundis ära Maavalitsuse asjadevalitseja Jaan Soopi.³⁹ “Päale teretust küürutas ta sõnalausumata ja tõmbas kalossi vahelt mingisuguse kokkukeeratud paberilipaka välja ja ulatas meie kätte. Teise samasuguse paberi kiskus ta kasuka vahelt välja.”⁴⁰ Tegemist oli kahe iseseisvusmanifesti eksemplariga, mille toomiseks oligi Soop Pärnusse saadetud. Manifesti peitmine polnud sugugi asjatu, sest enamlased otsisid Soopi juba Tallinna raudteejaamas taga ning ta pääses vaid tänu sellele, et läks vagunisse, võttis endale peale sõdurisineli ja teeskles magavat soldatit.⁴¹

Nüüd tuli pärnakatel Tallinnas antud lubadus lunastada. Korraldustööd jäid Pärnu Postimehe toimetaja Jaan Järve õlule, kes tõmbas kaasa teised. Kõigepealt toimetas Järve ühe manifesti eksemplaridest trükikotta ja lasi selle seal trükkida. Samal ajal levitati linnas teadet, et kell 8 toimub “Endla” ees Eesti iseseisvuse väljakuulutamine. Kohalikud liidrid kogunesid kella seitsmeks Jaan Karu raamatukauplusesse, et tegevuskava läbi arutada. Manifesti ettelugemine tehti ülesandeks Kuusnerile, kellel oli selleks Pätsi suusõnaline volitus.

Järgnenut on kõige elavamalt kirjeldatud kellegi anonüümse pealtnägija jutustuses: “Kulutulena levinud teade, et õhtul sünnib midagi erakordset, midagi peaaegu kujutlematut, tõi “Endla” ette murdu rahvast. Tuldi Ülejõelt ja kaugemaist aguleistki, tuli ka eesti pataljon, umbes 100 relvastatud meest. Kell 8 süttisid teatrimaja rõdul tõrvikud, nagu kord jüriöö. Mõni minut hiljem ilmus rõdule Maapäeva liikme H. Kuusneri jõurikas kuju. Püstipäi, kindlal sammul astus ta rõdu äärelle, käes iseseisvusmanifest. Kogu oma olemuses kehasas manifesti kuulutaja rahva vankumata tahet

nüüdsest peale elada oma, iseseisvat, vaba elu. Mehiselt, selgelt ja kõlavalt kostsid manifesti sõnad, mida rahvas kuulas hinge kinni pidades. Vaevalt olid aga kajanud manifesti pateetilised lõpusõnad, kui pataljoni aupaukude saatel rahvahulgas vallandus vaimustusetorm. Hõisati, pilluti kübaraid õhku, langeti üksteisele kaela. [– –] Selle õhtu rõõmus elevus, karges taevast heledalt kiirgavad tähed, loitvad tõrvikud, manifesti asjalik-pateetilised sõnad ja neid hardumuses kuulav määratu rahvahulk ei kustu iialgi mu meelest.”⁴²

24. veebruari hommikul loeti manifest Pärnus veel teistki korda ette – seda tegi kirikukantslist Pärnu Elisabethi koguduse õpetaja Hasselblatt. Samal päeval olevat oma kogudusele manifesti tutvustanud ka Tori pastor Reitag.⁴³

Juba enne manifesti ettelugemist oli otsustatud korraldada järgmisel päeval iseseisvuse väljakuulutamise auks manifestatsiooni. Selle organiseerijateks said jällegi Järve ja hilisem Pärnu linnaapea Oskar Kask. Ka staabikapten Tannebaum andis oma alluvaile korralduse: “Eesti iseseisvuse väljakuulutamist täna 23-al Februaril 1918 aastal tähelepanes käsen hommen 24-al Februaril kell 11-30 minutid kõiki roodusid ja komandosid numbrite järjekorras bataljoni stabi ees (endise linnakooli ees – Glabe platsil) kokku koguda – liini (въ развернутомъ строю) sõjariistas, kust tseremonial marsil muusika saatel läbi linna mindakse. Kõigil sõjaväelastel käsen sinelites olla, karauli vormis, võimalikult pagunites eesti lindiga põigiti üle ehk eesti lindiga rindas.”⁴⁴ Sellest “tseremonial marsist” sai esimene sõjaväeparaad Eesti Vabariigi ajaloos.

24. veebruari keskpäevaks kogunes “Endla” ette rahvahulk, millist vanade pärnakate sõnul polevat varem nähtud. Kohal olid mitmed organisatsioonid, koolid ja Eesti pataljon; lisaks hulgaliselt “organiseerimata” lin-

³⁹ Pärnus kuulutati iseseisvus välja 23. veebruaril. – Postimees 23.02.1928.

⁴⁰ J. Järve. Eesti iseseisvuse esimene väljakuulutamine. – Postimees 24.02.1919.

⁴¹ H. Kuusner. Eesti iseseisvuse väljakuulutamine Pärnus. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn, 1938, lk. 63.

⁴² Tähisted: Eesti ajakirjanike iseseisvuspäeva almanak. Tallinn, 1933, lk. 19.

⁴³ J. Piiskar. Eesti vabariigi väljakuulutamine Pärnus. – Nädal Pildis 1938, nr. 4, lk. 78–79.

⁴⁴ ERA 535–1–2–47.

nakodanikke. Manifestatsioon algas “Endla” rõdult peetud kõnedega – otsa tegi lahti Jaan Järve, talle järgnesid August Jürman, Jaan Piiskar jt. Taas lauldi orkestrite saatel hümnid ning samal ajal heisati “Endla” lipuvardasse rahvuslik trikoloor. Seejärel liikus manifestatsioon läbi linna, peatudes raekoja ees, kus kõnelesid Maanõukogu saadik Juhan Lasn, aselinnapea J. Timusk jt., ning jõudis lõpuks tagasi “Endla” juurde. Ettevõtmine lõppes hümniga ja “Porilaste marsiga”.⁴⁵

Pärast manifestatsiooni kogunesid Pärnu asutuste ja organisatsioonide esindajad raekotta, kus koostati akt Eesti iseseisvuse väljakuulutamise kohta.⁴⁶ Kuna nimetatud akt on ainus ametlik dokument, mis iseseisvuse väljakuulutamise käiku kajastab, väärneb see siinkohal esitamist.

... Viljandis

Viljandis võttis 2. Eesti polk (Sakala polk) põgenevatelt enamlastelt võimu üle ööl vastu 23. veebruari ning 24. veebruari tervitasid viljandlased juba üpris rahumeelses olukorras.⁴⁷ Närvilisust tekitas vaid teadmatus – puudusid igasugused andmed selle kohta, mis toimub mujal Eestis.

24. veebruari varasel (?) pärastlõunal jõudis Viljandisse eelmisel öötl Pärnust teele asunud Jakob Karu, tuues kaasa paki Pärnus trükitud iseseisvusmanifeste.* Karu palus kohalikel

liidritel astuda samme kaasatoodud manifestide üleskleepimiseks ja laialisaatmiseks ning iseseisvuse avalikuks väljakuulutamiseks. Kuna selleks ajaks oli juba teada, et Saksa väed saabusid Viljandisse järgmisel hommikul, siis otsustati manifest linlastele viivitamatult teatavaks teha. Selleks trükiti müürirehed, mis kutsusid rahvast kohtumaja juurde. Osa manifeste kleebiti üles linnas, osa läkitati koos selgitavate kaaskirjadega valdadesse.⁴⁸

Enne kella nelja kogunes kohtumaja ette “loendamatu hulk rahvast. Posti tänav Lossi tänavast kuni endise postkontorihooneni oli nagu lõputu rahvameri. Ei olnud siin üksi linlased, siin oli ka palju maarahvast, kes hommikul linna tulles oli jäänud ootama, et seda ajaloolist sündmust kaasa elada.”⁴⁹ Umbes kella nelja ajal tõusis linnapea Gustav Talts kohtumaja trepil pingile ja luges viljandlastele iseseisvusmanifesti ette. Samal ajal heisati hoonete sinimustvalge lipp. “Kuulati surmavaikus ja kui lugemine lõppes hümnid sõnadega, siis paljastusid pääd ning kõlas võimas “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm”. ”⁵⁰

Viljandiski kõlasid manifesti sõnad veel teist korda. 25. veebruari hommikul rivistati 2. Eesti polgu allüksused väeosa staabihoone ette üles ning polgu adjutant leitnant Juhan Järver tegi omariikluse väljakuulutamise teatavaks, lugedes seejuures ette ka manifesti teksti. Seepeale laulsid sõdurid orkestri saatel hümnid.⁵¹

⁴⁵ Pärnus kuulutati iseseisvus välja 23. veebruaril. – Postimees 23.02.1928; Pärnu Eesti Pataljon: 2-se Eesti Polgu 3-nda pataljoni ajalugu, lk. 33; H. Kuusner. Eesti iseseisvaks kuulutamine Pärnus 23. veebruaril 1918. – Tähisted: Eesti ajakirjanike iseseisvuspäeva almanak. Tallinn, 1933, lk. 22.

⁴⁶ A. Jürman. Kuidas Eesti iseseisvust väljakuulutati. – Kaja 24.02.1928; J. Järve. Eesti iseseisvuse esimene väljakuulutamine. – Postimees 24.02.1919; H. Kuusner. Eesti iseseisvaks kuulutamine Pärnus 23. veebruaril 1918. – Tähisted: Eesti ajakirjanike iseseisvuspäeva almanak. Tallinn, 1933.

⁴⁷ Iseseisvuse tulek Viljandisse. – Sakala 24.02.1928; V. Jakobson. 2. Eesti polgu loomispäevilt Viljandis. – Eesti Rahvusväeasade Album III. Tallinn, 1938, lk. 78–79.

* Mõningatest mälestustest jääb ekslik mulje, nagu oleks manifesti tekst saadud Tallinnast, kuid isegi kui Päästekomitee tööpoolest ühe ärakirja Viljandi poole teele saatis, siis ei jõudnud see kohale, sest Saksa väed lõikasid 23. veebruari öötl raudteeühenduse Kohila juures läbi.

⁴⁸ 24. veebruar 1918 meie provintsilinnades. – Kaitse Kodu! 1938, nr. 3/4, lk. 106; Iseseisvuse tulek Viljandisse. – Sakala 24.02.1928; R.V. Veebruari pühapäev 1918. – Sakala 24.02.1928.

⁴⁹ 24. veebruar 1918 meie provintsilinnades. – Kaitse Kodu! 1938, nr. 3/4, lk. 106.

⁵⁰ Iseseisvuse tulek Viljandisse. – Sakala 24.02.1928.

⁵¹ J. Unt. Mälestusi 2. jalaväe rügemendi algpäevilt. – Sõdur 1927, nr. 46/47, lk. 1162; Juhan Järver. 2-se jalaväe rügemendi sünn. – Sõdur 1927, nr. 46/47, lk. 1168.

... Tallinnas

Ajal, mil “provints” proklameeris Eesti iseseisvust, otsis Päästekomitee võimalusi oma riikluse väljakuulutamiseks Tallinnas. Üks julge kava sündis 23. veebruaril. Selle kohaselt pidi Jüri Vilms pühapäeval (24. veebruar), mil “Estonias” oli kavas “Madame Sans-Gêne” i” pärastlõunane etendus, sisenema tagaukse kaudu teatrisse ning lugema kahe vaatuse vaheajal lavalt manifesti rahvale ette. Loodeti üllatusmomendile ja paarikümnele ustavale relvastatud mehele, kes üritanuks Vilmsi enamlaste eest kaitsta. Aleksander Veiler kogus juba sobivaid mehi, kui selgus, et sellestki kavatsusest tuleb loobuda. Sedapuhku sai põhjuseks enamlaste poolt 23. veebruaril Tallinnas kehtestatud piiramiseseisukord, mis tähendas muu hulgas ka kõikide teatrietenduste keelustamist.⁵²

23. veebruari õhtul trükkis Kunsttööstuskooli õpetaja Eduard Taska oma köitetöökojas paarkümmend (rohkemat ei võimaldanud töökoja vana trükipress) plakatit tekstiga “Eesti on iseseisev vabariik!” ning Voldemar Päts ja Aleksander Veiler kleepisid need pimeduse saabudes mitmele poole üles.⁵³ Tööle pandi ka konspiratiivkorteris tegevusetult istuvad Päästekomitee liikmed, kes valmistasid – Voldemar Pätsi meenutusel kirjutusmasinal, Konstantin Pätsi sõnul käsitsi – üleskutseid “Kodanikud, olge valvel, kui enamlased lahkuvad linnast!” (teiste allikate kohaselt: “Seltsimehed, olge valvel! Anvelt, Kingissepp ja teised tahavad putket teha!”). Needki kleebiti V. Pätsi ja A. Veileri poolt ööpimeduse katte all kuulutustulpadele.⁵⁴ Kuid mõistagi ei olnud see piisav.

Olukord muutus kardinaalselt mõne tunni jooksul. Ööl vastu 24. veebruarit jõudis Tallinna enamlasteni Nõukogude valitsuse ametlik teade Eesti loovutamise kohta Saksa vägede ning samal ajal pöördusid Tallinna tagasi Keilas purustatud punakaardisalgad riismed. Seepeale algasid kiired ettevalmistused põgenemiseks. Hommikuks tõmbusid enamlased kogu linnast sadama piirkonda, asudes evakueerumiseks sõjalaevadele.⁵⁵

Samaaegselt algas rahvuslike jõudude väljaastumine. Nende tegevus toimus ilma kindlama plaani ja keskse juhtimiseta. Stiihilisusele vaatamata oli lõppeesmärk kõigile eestlastele selge – võimu ülevõtmine ja iseseisvuse väljakuulutamine. Ajutisi tegevuskeskusi kujunes mitu: Riigipanga majas alustas Aleksander Hellat miilitsa taasloomist, samas püüdis leitnant Konrad Rotschild koos 3. Eesti polgu ohvitseridega seada kokku sõjaväelaste löögisalku, Toompea lossis organiseeriti Omakaitset, Reaalkooli hoones moodustas kooli võimlemisõpetaja Anton Õunapuu relvarühmi koolipoistest, “Lootuse” seltsimajas üritasid oma ülemvõimu kehtestada vasakpoolsed esseerid Martin Bleimann ja lipnik Nikolai Riuhkrand, Raekojas kutsus linnapea Voldemar Võõlmann – ainus põgenemisest loobunud nimekas enamlane – kokku oma erakonnakaaslaste poolt laiali aetud linnavolikogu erakorralise koosoleku.⁵⁶

24. veebruari pärastlõunal koondus võimukeskus Riigipanga kontoris, kuhu saabusid trikolooriga kaunistatud autos Päästekomitee liikmed. Kogu õhtu ja öö jooksul käis kõikjal vilgas organiseerimistöö, kuid üks “pisiasi

⁵² A. Looring. Eesti riigi sünd. Tartu, 1939, lk. 232–233; A. Veiler. Kuidas põranda all tööd tehti. – Vaba Maa 24.02.1919.

⁵³ V. Päts. Iseseisvuse manifesti avaldamine. – K. Päts. Tema elu ja töö: Kaasaeglaste mälestusi. Tallinn, 1934, lk. 201; Iseseisvuse saabumine. – Vaba Maa 24.02.1933.

⁵⁴ V. Päts. Iseseisvuse manifesti avaldamine. – K. Päts. Tema elu ja töö: Kaasaeglaste mälestusi. Tallinn, 1934, lk. 201; K. Päts. Iseseisvuse esimesed tunnid. – K. Päts. Minu elu: mälestusi ja kilde eluloost (Koostanud Hando Runnel). Tartu, 1999, lk. 106.

⁵⁵ E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. Stockholm, 1964, lk. 228, 241; A. Looring. Eesti riigi sünd. Tartu, 1939, lk. 233.

⁵⁶ V. Päts. Iseseisvuse manifesti avaldamine. – K. Päts. Tema elu ja töö: Kaasaeglaste mälestusi. Tallinn, 1934, lk. 202–203; A. Sälg. 3. Eesti polgu tegevusest Eesti iseseisvuse väljakuulutamise aegadel. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn, 1938, lk. 53–55; I. Raamot. Mälestused I. Turku, 1975; A. Looring. Eesti riigi sünd. Tartu, 1939, lk. 233–234.

ununes” – omariiklus jäi avalikult proklameerimata. Kirjanduses on vilksatanud väide, nagu oleks Tallinna komandandiks nimetatud Rotschild pangamaja juures manifesti ette lugenud, ent rõhuv enamik asjaosalistest ja uurijatest on siiski seda meelt, et iseseisvuse avalikku väljakuulutamist 24. veebruaril ei toimunud. Tõsi küll, õhtuhämaruses kleebiti trükitud manifest kogu linnas üles, kuid vaevalt suutis see asendada pidulikku toimingut.

Esmakordselt loeti manifest Tallinnas ette alles 25. veebruari hommikul, mil vastavalt Päästekomitee käsule korraldati pidulikud aktused koolides ja jumalateenistused kirikutes. Seejuures toimusid iseseisvumisele pühendatud jumalateenistused ainult eesti kogudustes – Kaarli ja Jaani kirikutes – ning Issanda muutmise peakirikus, kuna saksa koguduste õpetajad vabandasid end sellega, et manifest pole veel saksa keelde tõlgitud.⁵⁷ Muidugi oli selline vabandus vaid ettekääne, tegelikkuses ei tahtnud Saksa vägede saabumist ootavad baltisakslased Eesti Vabariigist kuulda.

25. veebruari keskpäeval korraldati Tallinna kesklinnas iseseisvumise auks sõjaväeparaad, millest võtsid osa 3. Eesti polgu allüksused. Paraadi võttis vastu Reaalkooli trepil seisv vastse Ajutise Valitsuse peaminister K. Päts. Enne paraadi algust luges Päts Reaalkooli juurde kogunenud rahvale ette ka iseseisvusmanifesti.⁵⁸

... Paides

Samaaegselt Tallinnaga loeti iseseisvusmanifest ette ka Paides. Tänu selle eest võlgnivad paidelased linnas paiknenud Paide Eesti Pataljonile (4. Eesti polgu III pataljon), mida juhtis kapten Jaan Maide. Ööl vastu 24.

veebruari arreteerisid Eesti sõjaväelased kohalikud enamlaste juhid ning hõivasid nende peastaabi, vangla, raudteejaama ja sidesõlme.⁵⁹ Kell kuus hommikul avaldati Järvamaa elanikele adresseeritud teadaanne, milles kutsuti üles koostööle “Eesti iseseisvuse teostamiseks”⁶⁰.

Samal pärastlõunal jõudis Paidesse maakonna miilitsaülem kirjanik Jaan Lintrop, kaasas ärakiri iseseisvusmanifestist. Lintrop oli Tallinnas viibides kohtunud Maavalitsuse asjadevalitseja Jaan Soopiga, kes andis talle üle kirjutusmasinal paljundatud manifesti eksemplari, et toimetada see Paidesse ja võimaluse korral avalikult teatavaks teha.⁶¹

Lintropi saabumisel otsustati manifest kohe paljundada, et see linnas üles kleepida ja maale laiali saata, ning järgmisel päeval ka avalikult ette lugeda. 25. veebruari keskpäevaks käsutas linnakomandandiks määratud kapten Maide kokku nii sõjaväelased kui ka linnakodanikud. Sündmuse pealtnägi ja jutustanud: “Ilm oli haruldaselt ilus. Keskpäevaks kogus rahvas turuplatsile. Kõikide meeleolu ülev, igaüks hingas kergemalt. Kõlas muusika ja rahvas laulis “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm”. Kapten Maide luges iseseisvuse manifesti rahvale ette [– – –] ning sõdurite rühm laskis aupauke, nii et telefonitraadid sadasid vihinal alla.” Maa- ja linnavalitsuse nimel esinesid lühikeste tervituskõnedega J. Paalberg ja J. Margus.⁶²

Pidustused olid sellega läbi ning taas tuli mõelda argipäevale. Manifest tõlgiti kiiresti saksa keelde ning samal õhtul Paidesse jõudnud Saksa vägede juhtidele tehti ametlikult teatavaks, et Eesti Vabariik on kuulutatud iseseisvaks riigiks, mis soovib jääda käimasole-

⁵⁷ J. Juhtund. Aasta tagasi: Isiklised muljed ja mälestused. – Päevaleht 24.02.1919.

⁵⁸ P. Kann. Kuidas toimus iseseisvuse väljakuulutamine. – K. Päts. Tema elu ja töö: Kaasaeglaste mälestusi. Tallinn, 1934, lk. 206–207.

⁵⁹ V. Lents. 4. polk enamlaste kukutaja ja Eesti Vabariigi väljakuulutaja Paides. – Sõdur 1932, nr. 48/49, lk. 1250.

⁶⁰ V. K. Kuidas sattus Paidesse iseseisvuse manifest. – Järva Teataja 22.02.1938.

⁶¹ V. K. Kuidas sattus Paidesse iseseisvuse manifest. – Järva Teataja 22.02.1938.

⁶² T. Käsebier. Enamlaste vägivald valitsuse kukutamine Paides öösel vastu 24. veebr. 1918. – Vaba Maa 25.02.1919; V. K. Kuidas sattus Paidesse iseseisvuse manifest. – Järva Teataja 22.02.1938; V. Lents. 4. polk enamlaste kukutaja ja Eesti Vabariigi väljakuulutaja Paides. – Sõdur 1932, nr. 48/49, lk. 1251.

vas sõjas neutraalseks. Ühtlasi nõuti relvade kättejätmist Paide pataljonile, kes hoolitseb elanike ja avaliku korra kaitse eest kogu maakonnas.⁶³

... Rakveres

Viiendaks ja viimaseks linnaks, kus Eesti iseseisvus veebruaris 1918 välja kuulutati, oli Rakvere. Tõuge selleks saadi Tallinnast. 24. veebruari õhtul nimetas Päästekomitee Tallinna "posti komandandiks" leitnant Theodor Kääriku, kes võttis oma südameasjaks provintsilinnade informeerimise Tallinna sündmustest. Enamik telegraafi- ja telefoniliine olid selleks ajaks küll Saksa vägede edasitungi tõttu katkenud, kuid ida suunas – Rakverre, Narva ja Petrogradi – funktsioneeris side veel korralikult. Seda kasutades saatis Käärik Rakvere telegrammi Eesti iseseisvuse väljakuulutamise kohta (pole selge, kas telegrammis anti ainult teada iseseisvuse väljakuulutamisest või oli selles toodud ära ka iseseisvusmanifesti tekst). Ehkki Rakvere postkontor oli enamlaste kontrolli all, õnnestus eestimeelsel postiülemal A. Törnil saabunud telegramm adressaadile – endisele Viru maakonnakomissarile Tõnis Kalbusele – kätte toimetada.⁶⁴ Kalbus omakorda edastas selle Maavalitsuse esimehele Mihkel Juhkamile, kes koos Rakvere miilitsaülega A. Areniga korraldas telegrammi paljundamist. Et trükikojad olid enamlaste valduses, tuli rahulduda hektograafilise paljundusega. 25. veebruaril levitati paljundatud telegrammi Rakveres juba käest kätte; selle avalikku teatavakstegemist segas vaid enamlaste jätkuv kohalolek.⁶⁵

Enamlaste põgenemine Rakverest sai alguse 25. veebruari hilisõhtul ning 26. veebruari hommikul läks võim linnas rahvuslike

jõudude kätte, mille toeks oli kapten Heinrich Vahtramäe 4. Eesti polk.⁶⁶ Nüüd kleebiti iseseisvuse teadaannet sisaldavad telegrammid juba avalikult kuulutustulpadele ning korraldati "rahvakoosolek, kus T. Kalbus luges ette iseseisvuse telegrammi ja manifesti".⁶⁷

... ja mujal

T. Kääriku telegramm jõudis ka Petrogradi ja Narva. Petrogradis ilmuv ajaleht "Eesti" teatas omariikluse väljakuulutamisest 26. veebruari numbris, tuues seejuures ära nii iseseisvusmanifesti teksti kui ka Päästekomitee päevakäsu.⁶⁸ Midagi rohkem polnud Petrogradi eestlaskonnal enamlikus võimukeskuses võimalik ette võtta.

Narva rahvuslased seevastu üritasid rohkeamat. Narva ajalehe Meie Elu toimetaja Christjan Kaarna kutsus ööl vastu 25. veebruarit Tööerakonna kohaliku komitee ruumidesse kokku iseseisvuslaste koosoleku ning luges kokkutulnuile Kääriku teadaande ette.

"Telegrammi ettelugemine kuulati palja peaga püsti seistes ära ja lasti vaimustust tundes noort vabariiki elada." Pärast esimese vaimustuse möödumist otsustati saabunud telegramm trükkida ja linnas avalikult välja panna.⁶⁹ "K. Anvelt ja Ko" trükikoja juhataja Jakob Kull võttis selle töö enda peale. Kokku trükiti umbes 2500 eksemplari, mis valmisid juba kella kaheksaks hommikul.⁷⁰ Seejärel hakati neid "välja jagama salamahti, mööda minnes näppu pistes", sest enamlased olid Narvas alles kindlalt võimul. Muidugi ei jäänud rahvuslaste tegevus märkamatuks ning paar tundi hiljem algasid massilised vahistamised, mis tegid telegrammi levitamisele lõpu. Ühtlasi andsid enamlased Narva raekoja trepilt rahvale teada, et mingit Eesti Vabariiki

⁶³ V. K. Kuidas sattus Paidesse iseseisvuse manifest. – Järva Teataja 22.02.1938.

⁶⁴ T. Käärik. Telegraafi töö iseseisvuse väljakuulutamisel. – Vaba Maa 25.02.1919.

⁶⁵ 24. veebruar 1918 meie provintsilinnades. – Kaitse Kodu! 1938, nr. 3/4, lk. 107–108; Iseseisvuse väljakuulutamine Rakveres. – Vaba Maa 24.02.1919.

⁶⁶ H. Vahtramäe. 4. Eesti jalaväepolk. – Sõdur 1932, nr. 48/49, lk. 1248.

⁶⁷ 24. veebruar 1918 meie provintsilinnades. – Kaitse Kodu! 1938, nr. 3/4, lk. 108.

⁶⁸ M. Graf. Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993, lk. 243.

⁶⁹ J. Treufeldt. Mälestused Eesti iseseisvuse väljakuulutamisest Narvas. – Vaba Maa 25.02.1919.

⁷⁰ 24. veebruar 1918 meie provintsilinnades. – Kaitse Kodu! 1938, nr. 3/4, lk. 107.

pole olemas, enamlaste võim Tallinnas on kindel ning levitatud telegramm on provokatsiooniline vale.⁷¹

Manifesti trükkimine

Nagu öeldud, valmis manifesti tekst lõplikul kujul 21. veebruaril. Peterson kinnitab oma mälestustes, et Kukk lõi käsitsi kirjutatud teksti kirjutusmasinal viies eksemplaris ümber juba enne otsustavat koosolekut Haritlaste Klubis.⁷² Veileri sõnul sündinud paljundamine kirjutusmasinal siiski alles pärast koosolekut; paljundaja isikut Veiler ei nimeta.⁷³ Riigiarhiivi direktor Gottlieb Ney jõudis järeldusele, et esimesed 4–5 koopiat manifestist valmistas Tööerakonna büroos oleval kirjutusmasinal keegi J. Jõgi. Seejuures olnud üks eksemplar paksemal paberil, ülejäänud aga – hõlpsama peitmise huvides – õhukesel veluurpaberil.⁷⁴

Veileri järgi jäeti masinakirjalise manifesti kaks eksemplari Tallinna, kuna ülejäänutest saadeti üks Tartusse, teine Pärnusse ja kolmas Paidesse. Eksemplaride koguarvu – viis – näib seadvat küsimärgi alla tõsiasi, et Pärnusse toimetati tegelikult kaks eksemplari (eeldatavasti said ka Põld ja Ast Tartusse sõites kaasa kumbki ühe ära kirja). Seega tuleb oletada, et pärast viie esimese eksemplari valmimist trükiti neid mingil ajal, kuskil ja kellegi poolt juurde. Nähtavasti ei olnud aga ära kirju sellele vaatamata kuigi palju.

Näib, et ümberkirjutamisel tekkis ka vähemalt üks erinevus. Vähemasti Ney on kinnitanud, et manifesti originaalil (sõna “originaal” on defineerimata, ent arvatavasti peetakse silmas paksul paberil olnud eksemplari) ei olnud kuupäeva, samas aga olid Pärnusse jõudnud koopiad – kõigi asjaosaliste sõnul – dateeritud 21. veebruariga.

Tallinnasse jäi seega vähemalt kaks eksemplari (lisaks käsikirjalisele). Originaal usaldati manifesti koostaja Kuke hoolde, kes andis selle edasi Tööerakonna asjaajaja Karl Tiitso kätte. Viimane keeras manifesti rulli, mähkis vahapaberisse ja hoidis kuni 24. veebruarini tühjas pudelis, lootes, et võimaliku läbiotsimise puhul ei oska enamlased sellisesse kohta vaadata.⁷⁵ Ärakiri sai Veilerile, kellele tehti ülesandeks leida võimalus manifesti trükkimiseks. Erinevalt Tiitsost pidas Veiler kindlamaks manifesti pidevalt endaga kaasas kanda ja peitis selle saapasäärde.⁷⁶ Ähvardava ohu ja paljude üksteise otsa kuhjunud sündmuste mõjul on Veilerile hiljem tundunud, nagu oleks ta manifesti “nädalapäevad” saapasääres kandnud, mis on manifesti valmimise ja väljakuulutamise tegelikke aegu arvestades ilmvõimatu.

Järgnevatel päevadel püüdis Veiler leida võimalusi manifesti trükkimiseks Tallinnas, otsides abi trükiasjanduses orienteeruvatelt erakonnakaaslastelt Karl Mikital ja A. Deviselt. Viimane on meenutanud: “Veiler pööras käesolevate ridade kirjutaja poole ettepanekuga, katsugu mina kuidagi viisi manifest maha laduda ja ära trükkida. Olin nõus. Paaripäevase olukorra uurimise järele pidin enese aga ettevõttest lahti ütlema. See oli 23. veebruaril.” Samas selgitas ta ka “lahti ütlemise” põhjust – kõik Tallinna trükikojad olid enamlaste poolt nationaliseeritud ja range kontrolli all.⁷⁷

Seetõttu saadi manifesti trükkimisele asuda alles pärast seda, kui algas enamlaste lahkumine, s.o. 24. veebruaril. Enamjaolt on ajalookirjanduses seostatud trükkimist Konstantin Konikuga, kes saanud vastava ülesande Päästekomiteelt.⁷⁸ Seda versiooni kinnitab ka Konik ise: “24. veebruaril kell 2 algas tegevus.

⁷¹ J. Feldman. Kui Narvas Eesti iseseisvusest teada saadi. – Sakala 24.02.1928.

⁷² F. Petersen. Mälestusi ja tähelepanekuid. Tallinn, 2001, lk. 163.

⁷³ A. Veiler. Kuidas põranda all tööd tehti. – Vaba Maa 24.02.1919.

⁷⁴ ERA 31–5–58–1.

⁷⁵ J. Kukk. Iseseisvuse manifesti sünnilugu. – Eesti iseseisvuse tähistel: Eesti Vabariigi 13. aastapäeval. Tallinn, 1931, lk. 20; Iseseisvuse saabumine. – Vaba Maa 24.02.1933.

⁷⁶ A. Veiler. Kuidas põranda all tööd tehti. – Vaba Maa 24.02.1919.

⁷⁷ A. Devis. Kuidas iseseisvuse manifesti Tallinnas trükiti. – Vaba Maa 24.02.1919.

⁷⁸ Ö. Elango, A. Ruusmann, K. Siilivask. Eesti maast ja rahvast: Maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn, 1998, lk. 129; A. Looing. Eesti riigi sünd. Tartu, 1939, lk. 234; V. Päts. Iseseisvuse manifesti avaldamine. – K. Päts. Tema elu ja töö: Kaasaeglaste mälestusi. Tallinn, 1934, lk. 202.

[---] Minu ülesandeks oli oma alla võtta “Päevalehe” trükikoda ja viibimata manifesti trükkimine läbi viia.”⁷⁹ Ometigi nähtub tsitaadist vaid see, et Konik vastava ülesande sai, mitte et ta selle täitis. Siinkohal sobiks parafraseerida Oskar Lutsu ja öelda: kui Konik trükikotta jõudis, oli manifesti trükkimine juba alanud.

Andmed manifesti trükkimise kohta on lahkuminevad. Erilist segadust külvab Juhan Kukk oma mälestuste paljususega. 1923. aastal kirjeldas Kukk, kuidas tema “isiklikult koos hrade Veileriga, Mikitaga ja Maavalitsuse liikme Petersoniga [– – –] asusime hommiku kella 10 paiku “Päevalehe” trükikotta Dunkri tänaval” ning kuidas “juba kella 2 ajaks olid esimesed eksemplarid trükitud manifestist väljas”.⁸⁰ Ka viis aastat hiljem jäi kirjeldus enam-vähem endiseks: “Kui 24. veebruari hommikul koos Mikita, Veileri ja [– – –] Devisega natsionaliseeritud “Päevalehe” trükikotta läksime, oli trükikoja ruum tühi” ning “kella 3–4 paiku olid esimesed manifesti eksemplarid juba trükitud”. Erinevused on vaid isikute nimedes – Petersoni asemel Devis – ning kellaaegades – kella 10 paiku asemel ebamäärasem hommikul ja “kella 2 ajaks” asemel “kella 3–4 paiku”. Mõlemad korrigeerimised on asjakohased: Petersoni mälestuste kohaselt ta 24. veebruaril trükikoja ei käinud; manifesti valmimisaja määratlemisel kõneldakse enamasti ajavahemikust kella 4 ja 5 vahel.

Hoopis teisiti kirjeldas Kukk manifesti trükkimist 1930. aastate alguses.⁸¹ Nüüd ei rõhutanud ta enam isiklikku osalust (kirjutistest selgus vaid, et ta mingil ajal Päevalehe trükikojas viibis). Kuna sündmuste kaasaegsed samuti ei nimeta Kuke nime seoses manifesti trükkimisega, siis tuleks neid artikleid pidada usaldusväärsemateks. Ka on neis korrigeeritud kellaaegu, osalejate nimesid ja sündmuste

käiku. Kõrvutades nimetatud artikleid teiste asjaosaliste mälestustega, asetuvad mõnedki põhifaktid oma kohale. Järgnev rekonstruktsioonikatsed tugineb mitme erineva isiku mälestustele ja hilisematele uurimustele.⁸² Ei pruugi küll seegi kõigis detailides sajaprotsendiliselt tõe vastata, kuid ei tohiks tegelikku-sega vähemalt lausa vastuollu sattuda.

24. veebruari pärastlõunal (arvatavasti kella kahe paiku) läksid Aleksander Veiler, Karl Mikita ja A. Devis – kaasas Veileri saapasäärde talle pandud manifesti ärakiri – Dunkri tänavas paiknevasse Päevalehe trükikotta. Trükikoda leiti eest suletuna, sest ajalehe trükkimine oli enamlaste korraldusel lõpetatud juba 29. jaanuarist ning mingeid muid trükitoide ei teostatud pühapäevase päeva tõttu. Kojanaiselt saadi siiski trükikoja võti ja nii pääseti vajaliku tehnika juurde. Revolvritega relvastatud Veiler ja Mikita võtsid trükikoja sissepääsu valve alla, samal ajal kui Devis, kes nimetatud kolmikust trükiasjandust kõige paremini tundis, tegi tule ladumismasina katla alla, et tina sulaks. Mõningase ootamise järel võiski Devis hakata manifesti teksti laduma, mis tema enese sõnul küll “ühe inimese käes kauemini aega võttis, kui see asjaosalistele soovitatav oli”.

Et enamlased polnud linnast veel lõplikult läinud, siis peljati nende vastuaktsioone ning paluti saata trükikotta relvastatud valve. Kas käis pangamajast abi nõutamas Veiler või mingil hetkel koos Konikuga trükikotta jõudnud Voldemar Päts, polegi vast oluline. Igatahes saabusid kohale mõned relvastatud koolipoisid-omakaitselased, kellest osa pandi trükikoda valvama, osa aga saadeti trükitoölisi nende korterist taga otsima. Tõsi, mõned töölised olid selleks ajaks juba ise kohale ilmunud, uudistama, miks trükikoja aknad pühapäeval sel päeval valgustatud on. Siiski tuli trükkimi-

⁷⁹ K. Konik. Mälestuste katkendid. – Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt I. Tallinn, 1927, lk.19.

⁸⁰ J. Kukk. Kaks “ülevõtmist”. – Iseseisvuse tuleku päivilt: Mälestused. Tartu, 1923, lk. 66.

⁸¹ J. Kukk. Iseseisvuse manifesti saamislugu. – Eesti iseseisvuse tähistel: Eesti Vabariigi 13. aastapäeval. Tallinn, 1931, lk. 18–21; J. Kukk. Iseseisvuse manifesti saamislugu. – Vabaduspäev: Eesti Vabariigi XIV aastapäeva puhul. Tallinn, 1932, lk. 6–7.

⁸² A. Devis. Kuidas iseseisvuse manifesti Tallinnas trükiti. – Vaba Maa 24.02.1919; J. Kukk. Iseseisvuse manifesti saamislugu. – Kaitse Kodu! 1928, nr. 3, lk. 136–141; J. Kukk. Iseseisvuse manifesti saamislugu. – Eesti iseseisvuse tähistel: Eesti Vabariigi 13. aastapäeval. Tallinn, 1931, lk. 18–21; V. Päts. Leheküljed päevaraamatust. – Jüri Vilms mälestustes. Koostaja Hando Runnel. Tartu, 1998, lk. 398–403; F. Petersen. Mälestusi ja tähelepanekuid. Tallinn, 2001, lk. 166; Iseseisvuse saabumine. – Vaba Maa 24.02.1933.

se ettevalmistamist jätkata seda alustanud kolmikul – kas siis puudusid tööliste seas just sel hetkel vajalikud spetsialistid või keeldusid asjatundjad tööle asumast. Viimase nähtusega tuli igatahes kokku puutuda ning ehkki Kukk rõhutab, et keeldumine tulenes tööliste kartusest enamlaste võimaliku kättemaksu ees, näib siiski, et vähemalt osaliselt oli tegemist ka maailmavaatelistel vastuoludega. Miks muidu pandi hiljem paari tööliste juurde relvastatud valve?

Kuna trükipressi meistrit ei õnnestunud leida, siis asetati laotud tekst – selle korrektuuri luges “laduja” A. Devis ise – vanasse ja remonti vajavasse käsipressi, mida tuli suurest vändast ringi ajada. Esimese tömmise olevat valmistanud Mikita, seejärel tulnud pressi vändata vaheldumisi kõigil kohalolijatel – trükitoolistel, omakaitselastel, Devisel, Veileril, Mikital ning isegi Päästekomitee liikmel Konikul ja trükikotta ilmunud Maanõukogu vanematekogu liikmel Jaan Raamotil.

Käsipressil valmistati umbes paarsada manifesti eksemplari. Seejärel – kella kaheksa paiku – õnnestus leida kiirpressi meister ning edasi jätkus töö “tsiviliseeritult”, s.o. masinate abil. Samal ajal toodi trükikotta Päästekomitee esimesed päevakäsud ja korraldused ning nüüd rakendati tegevusse kõik tööliselised. Töö kestis terve öö, 25. veebruari varahommikul asuti aga trükkima taasilmuva Päevalehe esimest numbrit.

24. veebruari õhtupoolikul (umbes kella viie paiku), s.t. kohe, kui paarkümmend esimest manifesti eksemplari käsipressi alt tulnud, hakati neid linnas üles panema. Jäme ots oli seejuures jätkuvalt tööerakondlaste käes, kõige aktiivsemalt tegutses maalermeister Mikita, kes hankis vajalikud töövahendid: liimi, pintsleid, liimitopsid. Manifesti esimehe eksemplar kleebiti Dunkri tänava ja Rae-

koja platsi nurgal paikneva äri aknaluugile, teine – Raeoja seinale jne. G. Ney on märkinud, et veel enne trükitud müürilehtede väljapanemist oli kleebitud üks masinakirjaline manifesti eksemplar Tallinna linnaapteegi seinale (Väike-Karja tänavas), ning oletanud, et seda tegid Tööerakonna büroo (büroo paiknes samas majas) töötajad Vilmsi korraldusel.⁸³

Pole teada, kui suures tiraažis manifest üllitati, küll on aga säilinud andmed selle maksumuse kohta. Maanõukogu rahaasju toimetanud Jaan Raamoti ülestähendustest selgub, et iseseisvusmanifesti trükkimiseks (paber, trükivärv, elekter jms.) kulus 317,30 rubla ning trükitoolliste töötasudeks 120 rubla.⁸⁴

Kuid Tallinn ei saa pretendeerida iseseisvusmanifesti esimese trükkija aule – see kuulub taas Pärnule. Mäletatavasti jõudis 23. veebruari pärastlõunal Pärnusse Maavalitsuse asjadevalitseja Soop, tuues kaasa kaks manifesti ära kirja. Pärnu Postimehe toimetaja Järve viis ühe ära kirjadest trükikotta ja lasi selle seal trükkida. Manifesti trükkimist on mälestustes nimetanud küll mitmed asjaosalised, kuid olulist teavet sisaldub neis kirjutistes napilt; pigem teevad lahknevused asja segasemaks. Nii on enamik autoritest märkinud, et trükkimine teostus Aleksander Jürvetsoni trükikojas,⁸⁵ kuid Jürmani mälestustes nimetatakse hoopiski Laane trükikoda⁸⁶ ning Elmar Järvesoo uurimuses kirjutuse osatähtsuse “Meie Kodumaa” trükikoda.⁸⁷ Kuna viimane oli tegelikult Jürvetsoni trükikoja ametlik nimetus, siis võib oletada, et Jürman eksis.

Trükiarvu suhtes lähevad andmed samuti lahku, sest kui Järve kõneleb 60 000 eksemplari, siis Jürman piirdub vaid 20 000-ga. Meelsasti annaks õiguse Jürmanile, sest 60 000 tundub tollase provintsilinna trükivõimsuste

⁸³ ERA 31–6–58–2.

⁸⁴ EAA 2281–1–29.

⁸⁵ Pärnus kuulutati iseseisvus välja 23. veebruaril. – Postimees 23.02.1928; H. Kuusner. Eesti iseseisvuse väljakuulutamise Pärnus. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn, 1938, lk. 63; J. Piiskar. Eesti vabariigi väljakuulutamise Pärnus. – Nädal Pildis 1938, nr. 4, lk. 78.

⁸⁶ A. Jürman. Kuidas Eesti iseseisvus väljakuulutati. – Kaja 24.02.1928.

⁸⁷ E. Järvesoo. Kuidas sündis Eesti Iseseisvuse Manifest. – Kodumaal ja võõrsil: ÜS Liivika koguteos. Toronto, 1965, lk. 182.

jaoks ülearu suurena, kuid, kes teab... Igatahes jätkus Pärnus trükitud manifeste laialisaatmiseks mitte ainult oma maakonda, vaid ka Viljandisse ja Tartusse. Jürman lisab oma mälestustes veel ühe huvitava detaili – Pärnu trükitöid finantseeris Eesti Maarahva Liidu Pärnu büroo ning trükkimine läks maksma kokku 700 rubla.⁸⁸ Kui arvestada, et Tallinnas olid trükkikulud jämedalt võetuna poole väiksemad, ning seejuures oletada, et Pärnus trükiti 20 000 eksemplari, kas võiks siis ehk järeldada, et Tallinna tiraaž jäi umbes 10 000 kanti?

Kuid Tallinn ja Pärnu ei jäänud ainsateks paikadeks, kus iseseisvusmanifesti enne Saksa vägede saabumist trükkida jõuti. 25. veebruaril, kohe kui kirjanik Lintrop koos manifesti ära kirjutades Paidesse saabus, võeti Eesti pataljoni abil üle kohalik Seidelbergi trükikoda, laoti manifesti tekst ja pandi tööle väike käsipress. Paides keerutasid trükimasina vänta vaheldumisi Lintrop, kohalik seltsitegelane Jaan Sauga ja Eesti soldatid. Kokku trükiti 10 000 eksemplari, mis seejärel käskjalgadega Järva-maa valdadesse laiali saadeti.⁸⁹

Niisiis trükiti iseseisvusmanifesti koguni kolmes linnas – Pärnus, Tallinnas ja Paides – ning trükitud eksemplaride koguarv võis oletuslikult jääda 40 000 piiridesse (kui aga uskuda Järve andmeid Pärnu tiraaži osas, siis võib trükiarvuks oletada koguni kuni 100 000).

Erinevates linnades trükitud manifestid ei olnud üks-üheselt kattuvad ning tuleb rääkida kahest erinevast redaktsioonist. Kõige silmatorkavamaks erinevuseks nende puhul oli pealkiri – esimesel “Manifest Eestimaa rahvastele” ja teisel “Manifest **kõigile** Eestimaa rahvastele”. Sellele lisandusid veel mitmed muutused: esimese tekstis kasutatakse sääraseid sõnavorme, nagu “võeraste” pro “võõraste”, “peerud” pro “piirud”, “sell” pro “sel”, “üksmeelsele” pro “ühemeelsele”, “pääle” pro “peale”, “valvaku” pro “valvagu” jne., esines ka erine-

vusi kirjavahemärkide ja suure algustähe kasutamises ning mõningaid veelgi väiksemaid lahknevusi. Sisulisi küsimusi võib tekkida vaid paaril juhul – kas Eesti Maapäev on üksmeelel “rahvavolituse” või “rahvavalitsuse” alusel seisvate erakondadega ning kas Eesti tahab erapooletust pidada kõigi “vabariikide” või “naabririikide” suhtes? Samuti on segased lood kuupäevaga. Esimese redaktsiooni alustamises vasakpoolses nurgas seisab manifesti koostamise kohana sõna “Tallinnas” ja ajana kuupäev “21. veebruaril 1918.”; teise redaktsiooni puhul puudub kas kuupäev üldse või on selleks 24. veebruar.

Esimene redaktsioon on tõenäoliselt valminud Pärnus, teine on kindlasti trükitud Tallinnas. Seejuures vastab “Pärnu (?) redaktsioon” täpselt originaalile (võivad ehk esineda üksikud trükivead), “Tallinna redaktsioon” läheb aga sellest mõnevõrra lahku. Mati Graf on väitnud, et manifesti originaali tehti pärast 21. veebruari “redaktsioonilisi parandusi-täpsustusi, mistõttu 24. veebruaril ilmutatu ei lange varemavaldatutega sõna-sõnalt kokku.”⁹⁰ Paraku ei selgu sellest tõdemusest, kes, kus, millal ja miks neid parandusi tegi. Kuivõrd manifest trükiti Veileri saapasäärde peidetud ära kirja järgi, siis ei ole võimalikke vastuseid just palju. Ära kirja võisid redigeerida Päästekomitee liikmed, kellega Veiler Tartu maantee salakorteris 22. ja 23. veebruaril korduvalt kohtus, või siis kolmik Veiler–Mikita–Devis 24. veebruaril Päevalehe trükikojas ladumismasina soojenemist oodates. Esimene võimalus näib muidugi tõenäosem, sest vaevalt oli viimatinimetatuil mingeid volitusi manifesti parandamiseks. Lõplikku vastust aga anda ei saa.

Kuid erinevused ei piirdu ainult nimetatud kahe redaktsiooniga; mõlemast redaktsioonist leidub omakorda veel kaks-kolm erinevat varianti. “Pärnu (?) redaktsioonist” näib

⁸⁸ A. Jürman. Kuidas Eesti iseseisvus väljakuulutati. – Kümme esimest aastat 1918–1928: Eesti iseseisvuse 10-aastapäeva mälestusi ja nähteid. Tallinn, 1928, lk. 26.

⁸⁹ T. Käsebier. Enamlaste vägivalla valitsuse kukutamine Paides öösel vastu 24. veebr. 1918. – Vaba Maa 25.02.1919; V. K. Kuidas sattus Paidesse iseseisvuse manifest. – Järva Teataja 22.02.1938; V. Lents. 4. polk enamlaste kukutaja ja Eesti Vabariigi väljakuulutaja Paides. – Sõdur 1932, nr. 48/49, lk. 1251.

⁹⁰ M. Graf. Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993, lk. 238, märkus 1.

olevat säilinud kaks Riigiarhiivis asuvat eksemplari (vt. illustratsioon 3),⁹¹ kuid lähemal vaatlusel osutuvad needki teineteisest erinevaks. Esimese eksemplari trükkimisel on algusest lõpuni kasutatud sama šrifti, teise puhul aga on šrift alates hümnisalmist muutunud. Üksikuid pisierinevusi on ka eelnevas tekstis, mistõttu tuleb paratamatult järeltada, et tegemist on kahe iseseisva dokumendiga, ehkki mõlemad on laotud ja trükitud sama eeskuju alusel. Paratamatult kerkib küsimus, kas trükiti “Pärnu redaktsiooni” miskipärast kahel korral, kusjuures kogu manifesti tekst laoti uuesti või ehk on “Pärnu redaktsiooni” kõrval säilinud ka “Paide redaktsioon”? Mõlemad nimetatud pidid olema analoogsed, kuna nende aluseks olid Soopi käest saadud ära kirjad. Tagantjärele on trükkimise kohta võimatu kindlaks teha, sest vastavaid andmeid ei leidu kummalgi eksemplaril. Ning seda ei saagi oodata – nii Pärnu kui ka Paide sündmuste puhul on meenutatud, et tavapäraseid andmeid töö teostanud trükikoja kohta manifestile ei lisatud.

“Tallinna redaktsioonist” on trükiis ilmunud (faksiimile või fotokoopia) koguni kolm erinevat versiooni. Neist üks on dateeringuta, teisel on manifesti lõpulause ja allkirja vahel kirje “Tallinnas, 24. veebr. 1918.” ning kolmandal seisab kõige lõpus (pärast allkirja) kuupäev “24. veebr. 1918. a.”.

Tänapäevastesse trükistesse on enamasti jõudnud viimane.⁹² Kuid just selle kohta on Looring väitnud, et tegelikkuses pole seesugust trükist olemas. Ta kinnitab: “Tallinnas trükitud Manifesti originaalil ei ole aga mingit kuupäeva all [– – –]. Üks originaal on välja pandud Tallinna Sõjamuuseumis klaasi all, millele aga hiljem on pliiatsiga juurde “trükitud” “24. veebr. 1918. a.”. Viimase järgi ongi arvukalt alati trükitud koopiad [– – –]”⁹³ Kui tegemist on tõepoolest hilisema juurdekirjutusega, siis on see sedavõrd püüdlikult tehtud, et trükistest ei ole selle tegelikku olemust võimalik välja lugeda.

Looringu sõnu sunnib uskuma manifesti trükkimise käik. Tundub igati loogilisena, et “võltsingu” (?) mahaarvamisel jääb “Tallinna redaktsioonist” järele kaks erinevat versiooni – üks neist võiks olla käsipressiga valmistatu ning teine kiirpressist saadu. Selgusetuks jääb aga see, kumb on kumb. Looring väidab, et esimesena valmisid kuupäevata eksemplari; koguteosest “Konstantin Päts” jääb risti vastupidine mulje. Looringu seisukoht tundub siiski usaldusväärsem, sest kirje “Tallinnas, 24. veebr. 1918.” on ka 25. veebruaril ilmunud Päevalehes avaldatud manifesti teksti all, Päevalehte aga trükiti teatavasti samal kiirpressil, millega valmistati ka manifesti hilisem versioon.

⁹¹ ERA 31–6–58–8, 9.

⁹² Vt. nt. Eesti iseseisvus ja selle häving: Album. I osa. Koostaja Mart Laar. Tallinn, 2000, lk. 35. Sama versioon leidub ka Eesti ajaloo õpikutes gümnaasiumile.

⁹³ A. Looring. Eesti riigi sünn. Tartu, 1939, lk. 235, märkus 626.